

XAFIZA ABDURAIMOVA,

*Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat
o'zbek tili va adabiyoti universiteti tayanch doktoranti¹*

ALISHER NAVOIYNING ISHQIY DOSTONLARIDA ISKANDAR OBRAZI

Annotatsiya: Ushbu maqolada Alisher Navoiy ijodidagi Iskandar obrazi va tarixiy shaxs Aleksandr Makedonskiy o'rtasidagi xronologik hamda g'oyaviy mutanosiblik masalalari tadqiq etilgan. Muallif Navoiy asarlarida keltirilgan "ikki ming yillik" vaqt oralig'ini tarixiy kontekstda tahlil qilib, uni o'sha davr tarixshunosligidagi an'anaviy yaxlitlash usuli sifatida asoslaydi. Maqolada Iskandar obrazining G'arbdagi prototipdan Sharq adabiyotidagi komil inson va ideal shoh timsoliga transformatsiya bo'lish jarayoni yoritilgan. Shuningdek, Firdavsiy, Nizomiy, Dehlaviy va Navoiy asarlaridagi Iskandar talqinining qahramonlik eposidan tasavvufiy-irfoniy falsafaga o'tish bosqichlari qiyosiy tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: Alisher Navoiy, Aleksandr Makedonskiy, Iskandar, "Saddi Iskandariy", xronologiya, badiiy transformatsiya, tasavvuf, irfon, Sharq adabiyoti, epik dostonchilik.

Abstract: This article examines the chronological and ideological parallels between the figure of Iskandar in Alisher Navoi's works and the historical Alexander the Great. The author analyzes the "two-thousand-year" time gap mentioned in Navoi's texts within a historical context, interpreting it as a traditional method of rounding dates in medieval historiography. The study highlights the transformation process of the Western prototype of Alexander into the Eastern literary archetype of the "perfect human" and the ideal ruler. Furthermore, the article provides a comparative analysis of the evolution of the Iskandar image from heroic epics to Sufi-mystical philosophy in the works of Ferdowsi, Nizami, Dehlavi, and Navoi.

Keywords: Alisher Navoi, Alexander the Great, Iskandar, "Saddi Iskandariy", chronology, artistic transformation, Sufism, Irfan, Eastern literature, epic poetry.

Sharq adabiy an'anasida Iskandar obrazi juda erta davrlardan boshlab muhim badiiy-falsafiy ramzga aylangan. Unga oid rivoyatlar arab, fors va turkiy adabiyotlarda keng tarqalgan bo'lib, Qur'oni Karimdagi Zulqarnayn qissasi bu obrazning diniy asosini tashkil qiladi. Iskandar shaxsiyati turli manbalarda turlicha talqin qilinadi. Yunon manbalarida u jahongir va sarkarda, sharq adabiyotida esa adolatli shoh, donishmand va hatto valiy darajasiga ko'tarilgan.

Alisher Navoiy ana shu ko'p qatlamli an'ananing merosxo'ri sifatida "Xamsa" dostoni orqali Iskandar obrazini o'zining falsafiy qarashlari va ijtimoiy-axloqiy g'oyalari bilan uyg'unlashtiradi. "Xamsa"dagi besh dostonning barchasida Iskandar bevosita yoki bilvosita tilga olinadi, ammo ularning orasida "Saddi Iskandariy" markaziy asar bo'lsa, "Hayrat ul-abror" Iskandar haqidagi dastlabki konseptual fikrlarni mujassam etgan dostonidir. Ishqiy dostonlar sirasiga kiruvchi "Farhod va Shirin", "Layli va Majnun" dostonlarida esa Iskandar obrazi tasavvufiy-irfoniy, falsafiy xarakterga aylanadi.

¹ email: abduraimovaxafiza@navoiy-uni.uz

Navoiy Iskandarning shohlik faoliyati, ilm-fan va falsafaga munosabati, insoniy hayot haqidagi qarashlarini badiiy obraz orqali yoritadi. Iskandar obrazi “Xamsa” tarkibida faqat tarixiy shaxs sifatida emas, balki falsafiy-axloqiy jihatdan ham muhim obraz, namuna timsoli hisoblanadi.

Maqsad va vazifa. “Xamsa” butun bir konseptual asar sifatida bir doston ikkinchisini taqazo qiladi. Shu kabi Iskandar obrazi ham Alisher Navoiyning butun bir ijodida yagona obrazlilik xarakteriga ega bo‘lgan tizimli shaxsdir. “Xamsa”ning yakunlovchi dostoni bo‘lgan “Saddi Iskandariy”ga qadar ushbu obraz Navoiy tafakkurida qay tarzda shakllanish bosqichlaridan o‘tganligini aniqlash tadqiqotning asosiy maqsadidir. Maxsus dostonida adolatli va jahongir, podshohlarning podshohi sifatida ta’riflangan Iskandar obraziga Navoiy barcha dostonlar matnida u yoki bu tarzda e’tibor qaratadi. Ushbu tadqiqotning asosiy vazifasi aynan ishqiy-sarguzasht dostonlarida jahongir shoh haqidagi epizod nima uchun kiritilganligini bevosita matn asosida tadqiq qilishdir. Iskandar obrazi bir doston uchun ixtisoslashgan obrazmi yoki butun bir “Xamsa” fonida umumlashgan, tizimlashgan obrazmi? Aynan shu savollarga javob topish maqsadida ushbu tadqiqot ahamiyatlidir.

Usullar. Maqolada qo‘yilgan ilmiy muammoni hal etish uchun qiyosiy-tarixiy tahlil usuli, qiyosiy-tipologik usul, xronologik tahlil metodi, germeneytik talqin usuli, tipologik yondashuv tadqiqot usullaridan foydalanildi. Ushbu metodologik asoslar tadqiqotning xolisligini va xulosalarning ilmiy dalillanganligini ta’minlashga xizmat qiladi.

Natijalar va mulohaza. “*Farhod va Shirin*” dostonida Iskandar obrazi. Alisher Navoiyning “Farhod va Shirin” dostoni ishq va sadoqat mavzusiga bag‘ishlangan bo‘lsa-da, unda Iskandar obraziga oid qimmatli timsollar ham uchraydi. Navoiy bu asarda Iskandarning bevosita faoliyatini emas, balki u yaratgan hikmatli inshoot – jahonnamo ko‘zguni tasvirlaydi. Mazkur ko‘zgu obrazida Navoiy tarixiy shohni nafaqat jahongir hukmdor, balki ilm va hikmatni qadrlagan donishmand shaxs sifatida talqin qiladi.

Doston voqealarida Farhod otasining xazinasidagi bebaho ashyolarni ko‘zdan kechiradi. Ana shunda u Iskandar yasagan mo‘jizaviy ko‘zguni ko‘radi. Bu oddiy ko‘zgu emas, balki butun olamni aks ettiruvchi, sirli haqiqatlarni ochuvchi jahonnamo oyna edi. Rivoyatlarga ko‘ra, Iskandar bu ko‘zguni huzuridagi to‘rt yuz donishmand bilan birgalikda yaratgan, unga ilm va hikmatning barcha sirlarini mujassam qilgan. Shu sababli, bu oyna nafaqat buyum, balki ilmiy-falsafiy timsol sifatida gavdalanadi [Ismoilov, 2019: 4].

Farhod bu ko‘zguga qiziqib qaraganida unda o‘z taqdirining muayyan belgilarini ko‘radi. Bu holat uning keyingi qismatiga ham ta’sir qiladi. Shu tariqa, Iskandar ko‘zgusi voqealar rivojida bashorat qudratiga ega vosita sifatida muhim o‘rin tutadi.

Iskandar ko‘zgusining ma’nosi tasavvufiy talqinlarda yanada kengayadi. Tasavvuf ta’limotida oyna qalbni anglatadi. Shu jihatdan, Navoiy Iskandar ko‘zgusini qalb ko‘zgusi sifatida talqin qiladi. Farhodning bu ko‘zguga tikilishi uning ruhiy izlanishlari va poklanish yo‘lini bildiradi. Bu yerda Iskandar ilmiy-hikmatli qahramon sifatida emas, balki ma’naviy taraqqiyotning ramzi sifatida ham namoyon bo‘ladi [Hayitmetov, 1970: 151].

Ko‘zguga qaragan kishi o‘z taqdirini ko‘radi degan qarash “Farhod va Shirin” dostonida ham o‘z aksini topadi. Bu motiv, bir tomondan, insonning kelajagini oldindan bilish istagini ifodalasa, ikkinchi tomondan, ilohiy qadar g‘oyasini yoritadi. Farhodning ko‘zgu orqali kelajakni ko‘rishi ham aslida uning muhabbat sinovlariga tayyorlanishini bildiradi. Shu bilan, Iskandar ko‘zgusi bu doston voqealarida sinov va imtihon ramzi bo‘lib xizmat qiladi.

Farhodning sarguzashtlarida u uch ofatni yengib, qo‘lga kiritgan uch narsani – xazina, Sulaymon muhrini va Jamshid jomini Xoqonga topshiradi. Ammo o‘zi uchun Suqrotni ko‘rishi va Iskandar oynasiga ega bo‘lishi kifoya deb biladi. N. Komilov talqiniga ko‘ra, Xoqon va Mulkoro singari obrazlar haqiqiy ishqdan bebahra bo‘lib, ularning nasibasi ham dunyoviy mol-mulkdir

[Komilov, 1996: 215]. Shu bois, Sulaymon uzugi va Jamshid jomi dunyoviy buyumlar ramzi bo'lsa, Iskandar ko'zgusi esa g'aybiy sirlar bilan oshnolikni bildiradi. Jomospning Farhod uchun faqat Iskandar ko'zgusini muhim, qolganlarini esa ortiqcha deb aytishi ham shu ma'noga ishora qiladi. Farhodning ko'zgu orqali taqdirini ko'rishi uning g'aybiy haqiqatlarga yaqinligini anglatadi. Ko'zgu – ya'ni Iskandar martabasi – boshqa buyumlardan bir necha barobar qimmatliroqdir.

Suhbat davomida Suqrat Farhodga olamning foniyligi haqida nasihat qiladi:

*Agar topsa Sikandar mulki zoting,
Gar o'lsa Nuh umricha hayoting.*

*Chu ketmoqlik keraktur bot, agar kech,
Hamul davlat bila bu umr erur hech [Hæouï, 1991: 195].*

Agar insonning mulki Iskandarnikidek ko'p, umri esa Nuhnikidek uzoq bo'lsa ham, oxir-oqibat baribir foniyl dunyodan ketadi. Shu bilan shoir Iskandar va Nuh timsollari orqali ikki haqiqatni ta'kidlaydi. Ya'ni, mulking Iskandar mulkicha ko'p, umring Nuh umricha uzun bo'lsa ham, ertami-kechmi ketish vaqti keladi, shunda bu davlat bilan umr hech bo'lib qoladi. Bunda shoir Iskandar buncha davlatni to'plab behuda yashadi yoki Nuhning shuncha umr ko'rishi behuda, chunki baribir ular o'ldi, na davlati, na umri ular olib qololmadi, degan fikr yo'q Navoiy eng uzoq yashagan odam sifatida Nuhni, eng davlatmand odam sifatida Iskandarni tilga olish orqali ikki fikrni, birinchisi, bu dunyoda mangu yashab bo'lmasligini, ikkinchisi, mol-u davlatning o'tkinchiligi, ya'ni dunyoning foniyl ekanligini ta'kidlashdir. Suqrot Farhodga yashashdan maqsad Haq amriga bo'ysunish ekanligini aytar ekan, "mahbubi haqiqiy" u ekanini, uning vasli sari yo'l qat' aylash kerakligini aytadi. Shu tariqa barcha nasihatlarini ayta turib, Iskandar ko'zgusining asrori haqida ham so'zlaydi.

*Sikandarning tilisminkim ushotting,
Xadangikim ul o'rchinlukka otting*

*Kim, o'q tegdi oning oyinasig'a,
O'tub bo'ldi tarozu siynasig'a.*

*Burung'i ko'zgukim ashkingni sochti,
Bu o'q oning tilismin dog'i ochti.*

*Yonib mundinki Chin shahrig'a yetkung,
Hamul ko'zguni ko'rmak mayli etkung.*

*Nekim keynida yozmish raykaroro,
Sanga yuzinda bo'lg'ay oshkoro. [Hæouï, 1991: 198-199].*

Dunyoda mangu yashash mumkin emas va mol-dunyo ham abadiy emas. Bunda Navoiy ularning umrini yoki mulkini behuda deb hisoblamaydi, balki foniylilikning muqarrarligini ilmiy-falsafiy xulosa sifatida ilgari suradi. Ya'ni, Suqrot Farhodning balolarni yengish mobaynida temirpaykarning oynasiga tekkan o'qi bir yo'la ko'zgu tilsimini ham ochganini, ko'zguning keynida nimaiki yozilgan bo'lsa, yuzida oshkor bo'lishini, uni ko'rgach ishq muhtalolik yetishini, shundan so'ng oshiqlikning boshlanishini aytadi. Lekin qayta-qayta nazar tashlab, dastlab oshkor bo'lgan

hollarni ko'rib bo'lmaydi, unda bir marta oshkor bo'ladi, deydi. Farhod Chinga kelgach butun kechmishini ko'zguda ko'radi va Shirin jamolini ko'rib, hushidan ayriladi. O'ziga kelib ko'zguga takror boqsa, avvalgidek hech narsa ko'rinmas holda qorayib turar edi.

*Bu yanglig' chun alarga chora qildi,
Yana ul ko'zguga nazzora qildi.*

*Burung'udek yuzi erdi qorang'u,
Hakimikim yasog'ondur bu ko'zgu [Habouï, 1991: 208].*

Navoiy "Farhod va Shirin" dostoni xotimasida shahzoda Abulfavoris Shohg'aribga nasihat qilib, hukmdorlikka oid asosiy tamoyilni quyidagi mashhur bayt orqali ifodalaydi:

*Erursen shoh – agar ogohsen sen,
Agar ogohsen sen – shohsen sen [Habouï, 1991: 510].*

Shoirning fikricha, haqiqiy shohlik faqat ogohlik, ya'ni ilm va hikmat bilan uyg'unlashgan holda mavjud bo'lishi mumkin. Shu fikrni mustahkamlash uchun Navoiy Iskandar shaxsini misol keltiradi:

*Sikandar topti chun ilm-u hunarni,
Ne yanglig' oldi ko'rgil bahr-u barni.*

*Aningdek saltanat ahli ko'p erdi,
Qayu birga bu nav' ish dast berdi.*

*Iki ming yil o'tub yuz ming xiradmand,
Bo'lub hikmatlari birla barumand [Habouï, 1991: 511].*

Bu baytlar orqali Navoiy Iskandarning ilm va hunar tufayli dunyoni egallaganini, uning hikmatlaridan ikki ming yil o'tib ham yuz minglab donishmandlar bahramand bo'layotganini ta'kidlaydi. Aynan shu o'rinda shoir Iskandar hikmatlaridan o'tgan davrni ikki ming yil deb ko'rsatadi. Agar ushbu ma'lumotni aniq fakt sifatida qabul qilsak, Alisher Navoiy 1441–1501-yillarda yashagani va "Farhod va Shirin" dostonini 1484-yilda yakunlagani bizga ma'lum. Navoiy o'zi yashagan asrni yoki doston yozilgan sanani asos qilib olib, Iskandar davridan buyon "ikki ming yil" o'tganini ta'kidlar ekan, bu bilan Iskandarning miloddan avvalgi IV–V asrlarda yashaganiga ishora qiladi. Tarixiy manbalarga ko'ra, Aleksandr Makedonskiy miloddan avvalgi 356–323-yillarda yashagan bo'lib, bu aynan mil. avv. IV asrga to'g'ri keladi. Aleksandrdan Navoiy davrigacha bo'lgan real vaqt oralig'i taxminan 1800-yilni tashkil etsa-da, mutafakkirning "ikki ming yil" ko'rsatkichini keltirishi o'sha davr tarixshunosligidagi an'anaviy yaxlitlash va tarixiy masofani ko'rsatish usuli sifatida baholanishi lozim. Bu fakt Navoiy tasvirlagan Iskandar obrazi tarixiy Aleksandr Makedonskiy bilan bevosita bog'liqligini va muallif bu mavzuga ongli tarixiy yondashganini isbotlaydi.

Shu bilan birga, Aleksandr va Iskandarni mutlaqo aynan bir shaxs sifatida talqin qilish ilmiy jihatdan o'zini oqlamaydi. Iskandar – G'arbdagi Aleksandrning Sharq adabiyotidagi badiiy transformatsiyasi mahsulidir. Ularni o'zaro qiyoslash orqali tarixiy shaxsning qanday qilib Sharqona ideal podshoh va komil inson timsoliga aylanganini, bu jarayondagi shakliy va mazmuniy o'zgarishlar ko'lamini hamda turli xalqlar mafkuralari sintezini aniqlash mumkin.

Zero, “Iskandarnoma” janridagi asarlar qaysi xalq adabiyotida yaratilgan bo’lsa, o’sha xalqning milliy tafakkuri va davrning yetakchi mafkurasini o’zida aks ettirgan. Firdavsiyning “Shohnoma”sida Iskandar obrazining tasavvufiy talqini uchramasligi o’sha davr ijtimoiy-madaniy muhiti va asarning qahramonlik eposi janriga mansubligi bilan bog’liq. X–XI asrlarda tasavvuf ta’limoti shakllanib bo’lgan bo’lsa-da, u hali epik dostonchilikning yetakchi falsafiy negiziga aylanmagan edi. Keyinchalik Nizomiy, Dehlaviy, Jomiy va Navoiy yashagan davrlarda tasavvufiy-irfoniy dunyoqarash jamiyat ma’naviyatining ustuvor yo’nalishiga aylandi. Shu bois, ularning “Iskandarnoma”larida davrning ushbu mafkurasini yetakchi mavqe kasb etgan.

Shu bilan birga, Iskandarni faqat Aleksandrnga tenglashtirish to’liq asosli emas. Chunki Sharq adabiyotidagi Iskandar obrazi tarixiy Aleksandrning o’zgarib, yangi falsafiy, diniy va tasavvufiy qirralar bilan boyigan transformatik tipidir [Ismoilov, 2022: 119 – 130].

Tahliliy xulosalar “Farhod va Shirin”dagi Iskandar obrazi uch asosiy qatlamda namoyon bo’lishini isbotlaydi:

1. Ilm va hikmat timsoli – Iskandar donishmandlar bilan birgalikda yaratgan jahonnamo ko’zgusi orqali ilmiy va falsafiy tafakkurning buyuk yutug’i sifatida talqin etiladi.

2. Bashorat va taqdir ramzi – ko’zgu orqali kelajakni ko’rish, inson hayotining ilohiy qadar bilan bog’liqligini ko’rsatadi.

3. Tasavvufiy talqin – oyna qalb ko’zgusini anglatib, ruhiy poklik va ma’naviy kamolotning ramziga aylanadi.

“Farhod va Shirin”da Iskandar obrazining asosiy qiyofasi uning yaratgan ko’zgusi orqali ochiladi. Bu timsol Iskandarning ilm-fan, hikmat va bashorat bilan bog’langan universal shaxs sifatida talqin etilishiga xizmat qiladi.

“*Layli va Majnun*”dagi Iskandar obrazi. “Layli va Majnun” dostoni Alisher Navoiyning “Xamsa”sidagi uchinchi asar bo’lib, unda ishq mavzusi markaziy o’rinda turadi. Bosh qahramonlar – Qays (Majnun) va Laylining muhabbati orqali shoir insoniy tuyg’ularning eng oliy shakli sifatida ilohiy ishqni sharhlaydi. Shu bois, bu dostonda Iskandar obrazi bevosita qahramon sifatida emas, balki ramziy talmeh sifatida yodga olinadi. Ammo bu qisqa eslatishlar ham Navoiy konsepsiyasida chuqur ma’noga ega bo’lib, ishq falsafasini tushuntirishga xizmat qiladi.

Dostonning muhim o’rinlaridan birida Navoiy ishqni ikki asosiy belgisi bilan sharhlaydi. Birinchidan ishq kimyo kabi insonni o’zgartiruvchi kuchdir. Ikkinchidan u “jahonnamo oynaga” o’xshaydi [Навой, 1992: 308].

*E ishq, g’arib kimiyosen,
Bal oyinai jahonnamosen.*

Baytda Navoiy ishqning muhim ikki xususiyati haqida so’zlayapti, birinchisi, ishqning kimyolik xususiyati, ikkinchisi, oyinayi jahonnamolik xususiyatidir. Ishq masalasining Iskandar mavzusini taqozo qilgan jihati ayni ikkinchi xususiyatidir. Navoiy ishqning mana shu xususiyatini poetik asoslash uchun Iskandar yasatgan jahonnamo ko’zgu timsolidan foydalanadi. Navoiy ishqni ta’riflab aytadiki, ishq jahonni yorituvchi ko’zgudek yorug’dir, lekin diqqat bilan nazar qilgan odam ishq va jahonnamo ko’zgu o’rtasida tafovvut borligini ko’radi. Iskandar po’latdan sayqal berib, oyinani yasatgach, Rumda Farang (Farangiston, Yevropa) tomonga qaratib bir minor qurdiradi. Va ko’zguning jamoliga shunday sayqal beradiki, u Farangni ko’rsatadigan (yoki Farangdan ko’rinib turadigan) darajada yorqin bo’ladi. Ko’zgu bu qadar ziyo topgach, shoh unga jahonnamo deb nom berdi. Ammo bu fikr to’g’ri emas, menimcha. Jahonni yorituvchi quyosh sensan, mir’oti jahonnamo ham sensan. Kim senga ravshan nazar bilan boqsa, yer-u ko’kdagini aniq ko’rdi. Agar kimki senga boqqani ixtiyor topsa, qay tomon qaramasin yorni topdi, bu orqali ham vujudi naqshini foniy qildi, ham baqoyi jovidoniy topti.

Navoiy ishqni olamni yorituvchi, ko'rsatuvchi ko'zguga o'xshashi borasida so'zlar ekan tajalli nazaryasiga tayanadi. Unga ko'ra olamda yaratilgan barcha narsalarda ilohiy tajalliyot (ilohiy haqiqatning jilvalanishi) nurlarining zarralari mavjud bo'lib, buni botiniy ko'z bilangina idrok etish mumkin. Ya'ni yaratilmishdan yaratuvchi, naqshdan naqqosh anglanadi, odatda, bunday fazilatga, oriflar, sohibdillar, oshiqlar ega bo'lishadi. Ular sof muhabbati tufayli qay tomon boqsa, yorni ko'radi (Xuddi Majnun qay tomon qarsa Laylini ko'rgani kabi), narsalarning mohiyatini, bir so'z bilan aytganda, yer-u ko'k sinoatini ayni ishq tufayli biladilar, shu tufayli Navoiy ishqni "oyinayi jahonnamosen" deydi.

Aynan shu yerda shoir Iskandar oynasini tilga oladi. Rivoyatlarga ko'ra, Iskandar buyurtmasi bilan qurilgan minora tepasiga joylashtirilgan ko'zgu dunyoning olis burchaklaridagi voqeliklarni aks ettirgan, odamlar unga qarab g'ayb sirlaridan xabardor bo'la olgan [Бертельс, 1948: 217].

Navoiy ushbu rivoyatdan foydalanib, ishqni Iskandar oynasi bilan qiyoslaydi. Ya'ni ko'zgu jahonning yashirin voqeliklarini ochib berar ekan, ishq ham inson qalbini yoritib, ilohiy haqiqatni kashf etadi. Bu qiyos orqali shoir ishqning kosmik va ilohiy qudratini badiiy ifodalab beradi.

Tasavvufda ishq insonni ilohiy haqiqatga yetkazuvchi eng muhim vosita sifatida qaraladi. Navoiy bu g'oyani Iskandar oynasi timsolida ifodalaydi. Oynaga qaragan odam dunyo sirlarini ko'rganidek, ishqqa sho'ng'igan inson ham qalb ko'zgusida ilohiy haqiqatni ko'radi. Shu bois "Layli va Majnun"dagi Iskandar obrazi tasavvufiy timsolga aylanadi.

Iskandar oynasining talqini haqiqatni ochuvchi vosita, ilm va hikmat timsoli, tasavvufiy ramz kabi uch asosiy qatlamni o'z ichiga oladi.

"Layli va Majnun"dagi Iskandar obrazi ishq falsafasini yorituvchi badiiy ramz sifatida ishlatiladi. U bu asarda jahongir shoh emas, balki ilohiy ishqning qudratini ko'rsatuvchi ko'zgu ramzi orqali gavdalanadi. Navoiyning bu talqini Iskandar obrazini yanada ko'p qirrali qilib ko'rsatadi. U shohlik qudrati, ilm va hikmat bilan bir qatorda, ilohiy ishqning timsoliga ham aylangan.

Iskandar ko'zgusining aynan ishqiy-sarguzasht dostonlarda ko'p murojaat qilinishiga quyidagilarni sabab sifatida keltirish mumkin:

1. Tashqi olamdan ichki olamga ko'chish. Iskandar tarixan tashqi dunyoni zabt etgan jahongir. Biroq Navoiy ishqiy dostonlarda e'tiborni uning qilichiga emas, ko'zgusiga qaratadi.

2. Ishq bu bilish quroli. Iskandar ko'zgusi – ilm va hikmat mahsuli. Ishq esa Navoiy talqinida shunchaki hissiyot emas, balki haqiqatni anglash vositasidir.

3. Taqdir va bashorat motivi. Ishqiy dostonlarda qahramonlar aksar holatlarda fojiaiy yakun topadi. Iskandar ko'zgusi esa voqealar rivojida bashorat vazifasini o'taydi.

4. Moddiylik va ma'naviylikning qiyosi. Ishq dostonlarida moddiy boylik va taxt "hech"likka tenglashtiriladi. Iskandar ko'zgusi esa moddiy dunyoni ma'naviy olam bilan bog'lab turuvchi ko'priq vazifasini o'taydi.

Xulosa. Bir so'z bilan aytganda, Navoiy ishqiy dostonlarida Iskandar shaxsini emas, uning intellektual merosini (ko'zgusini) markazga chiqaradi:

1. Alisher Navoiy asarlarida Iskandar davridan o'z davrigacha "ikki ming yil" o'tganini ta'kidlashi shunchaki tasodifiy raqam emas, balki mutafakkirning tarixiy vaqtni idrok etishdagi ongli yondashuvidan dalolat beradi. Garchi real xronologik masofa taxminan 1800-yilni tashkil etsa-da, Navoiyning bu ko'rsatkichi o'sha davr Sharq tarixshunosligidagi an'anaviy yaxlitlash prinsiplariga to'la mos keladi. Bu holat Navoiy dostonlaridagi Iskandar obrazi real tarixiy prototip – Aleksandr Makedonskiy bilan uzviy bog'liqlikda, aniq tarixiy asoslarda qurilganini isbotlaydi.

2. Sharq adabiyotidagi Iskandar – bu G'arb tarixiy shaxsining shunchaki nusxasi emas, balki murakkab evolyutsion jarayon mahsulidir. Bu jarayonda Aleksandr Makedonskiyning harbiy fothlik xususiyatlari ikkinchi darajaga o'tib, uning o'rniga adolatli hukmdor, donishmand faylasuf va "komil inson" g'oyalari birinchi planga chiqadi. Navoiy talqinida Iskandar obrazi o'zining

tarixiy qobig'idan chiqib, insoniyatning ma'naviy kamoloti va ilohiy haqiqatni izlash yo'lidagi ramziy timsoliga aylanadi.

3. "Iskandarnoma" janridagi asarlarning mazmuniy o'zgarishi bevosita davr mafkurasining al-mashinuvi bilan bog'liq. Firdavsiy davridagi epik-qahramonlik ruhidan Navoiy davridagi chuqur irfoniy-tasavvufiy falsafaga o'tish jarayoni Iskandar obrazining mohiyatini tubdan o'zgartirdi. Agar dastlabki dostonlarda Iskandar shon-shuhrat izlovchi jahongir sifatida gavdalangan bo'lsa, Navoiy ijodida u tasavvuf ta'limotining yetakchi g'oyalarini, ya'ni dunyoning foniyligi, nafsni ji-lovlash va ilohiy ma'rifatga intilish kabi tamoyillarni o'zida mujassam etgan oliy nuqtaga ko'tarildi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Ismoilov, I. (2019). *Iskandar oynasi. Oltin bitiglar – Golden Scripts*, 4(4).
2. Abduqodir Hayitmetov. *Navoiy va xalq ijodi. – Toshkent: Fan, 1970. – 250 b.*
3. Najmiddin Komilov. *Tasavvuf yoki komil inson axloqi. – Toshkent: Movarounnahr, 1996. – B. 215. (350)*
4. Навоий Алишер. *Мукаммал асарлар тўплами 8-жилд. – Тошкент: Фан, 1991. – 377 с.*
5. Алишер Навоий. *Мукаммал асарлар тўплами. 20-жилд: – Тошкент: Фан, 2005. – 506 с.*
6. Навоий Алишер. *Мукаммал асарлар тўплами 5-жилд. – Тошкент: Фан, 1990. – Б. 554 с.*
7. Навоий Алишер. *Мукаммал асарлар тўплами 3-жилд. – Тошкент: Фан, 1988. – Б. 616 с.*
8. Навоий Алишер. *Мукаммал асарлар тўплами 4-жилд. – Тошкент: Фан, 1990. – Б. 560 с.*
9. Навоий Алишер. *Мукаммал асарлар тўплами. 1-жилд. – Тошкент: Фан, 1987. – Б. 724 с.*
10. Навоий Алишер. *Мукаммал асарлар тўплами. 6-жилд. – Тошкент: Фан, 1987. – Б. 568 с.*
11. Навоий, Алишер. *Мукаммал асарлар тўплами. 11-жилд. – Тошкент: Фан, 1990. – Б. 727 с.*
12. Навоий Алишер. *Мукаммал асарлар тўплами 9-жилд. – Тошкент: Фан, 1992. – Б. 357 с.*
13. Haqqulov I. *Navoiy she'riyati va tafakkur. Toshkent, G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 2010. – 304 b.*
14. Ганҷавӣ Н. Хамса: *Искандарнома. – Душанбе: Адиб, 2012. – 480 с.*
15. Ҷомӣ Абдурахмон. *Осор. Дар ҳафт ҷилд. Ҷилди 5. Лайлӣ ва Маҷнун. Хирадномаи Искандарӣ. Ба ҷоп ҳозиркунанда А. Афсаҳзод. – Душанбе: Адиб, 1988. – 384 с.*
16. Исмоилов И. Алишер Навоийнинг "Садди Искандарий" достони генезиси ва поэтикаси. – Тошкент, 2022 – Б. 119-130.
17. Бертельс Е. Э. *Навоий и Джами. – Москва-Ленинград: Издательство АН СССР, 1948. – С. 217.*
18. Қайюмов А. *Садди Искандарий. – Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1975. – 195 б.*
19. سجادی جعفر. فرهنگ اصطلاحات و تعبیرات عرفانی. – تهران: طهوری، ۱۳۷۱.
20. Алишер Навоий асарлар тилининг изоҳли лугати. – Т.: 4 жилд. 1983. – 656 б.